

**MINISTERUL EDUCAȚIEI
UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918” DIN ALBA IULIA
Școala Doctorală de Teologie**

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

O istorie a Molitfelnicului românesc.

Evoluția formularelor Sfintelor Taine (sec. XVI-XVII)

Conducător de doctorat

Pr. prof. univ. habil. Dumitru A. VANCA

Doctorand

Mihail K. QARAMAH

ALBA IULIA

2021

CUPRINSUL INIȚIAL

ABREVIERI / 6

INTRODUCERE / 8

Obiective / 9

Stadiul actual al cercetării / 11

Metodologia cercetării / 15

1 SURSE SLAVO-ROMÂNE / 18

1.1 Manuscrise / 18

1.1.1 Biblioteca Academiei Române din București / 18

1.1.2 Biblioteca Mitropolitană din Sibiu / 23

1.1.3 Biblioteca Centrală Universitară din Iași / 24

1.1.4 Biblioteca Academiei Române – Cluj Napoca / 25

1.2 Ediții tipărite ale Molitfelnicului slavo-român / 25

1.2.1 Molitfelnicul tipărit la Târgoviște (a. 1545) / 25

1.2.2 Molitfelnicul de la Câmpulung (a. 1635) / 26

1.2.3 Mystirio sau Sacrament (Târgoviște, a. 1651) / 28

1.2.4 Molitfelnicul Mitropolitului Dosoftei (Iași, a. 1681) / 30

1.2.5 Molitfelnicul de la Bălgrad (a. 1689) / 32

1.2.6 Molitfelnicul de la Buzău (a. 1699) / 34

2 RITURILE INIȚIERII CREȘTINE / 36

2.1 Rânduielele privitoare la nașterea omului / 42

2.1.1 Rugăciunile din sursele slavo-române / 42

2.1.2 Rânduiala în ziua întâi, după ce femeia a născut pruncul / 53

2.1.3 Rânduiala în ziua a treia după nașterea pruncului / 54

2.1.4 Rânduiala în ziua a opta după nașterea pruncului / 55

2.1.5 Rânduiala la 40 de zile după nașterea pruncului / 57

2.1.6	<i>Rânduiala pentru femeia care a pierdut sarcina</i>	/	59
2.2	Rânduiala facerii catehumenului, exorcismele, lepădarea de satana și unirea cu Hristos	/	59
2.3	Rânduiala Botezului, a Mirungerii și riturile postbaptismale	/	63
2.3.1	<i>Instrucțiunile introductive</i>	/	70
2.3.2	<i>Bindecuvântarea de început și Litania mare</i>	/	70
2.3.3	<i>Rugăciunea sfințirii apei baptismale</i>	/	74
2.3.4	<i>Ungerea prebaptismală</i>	/	76
2.3.5	<i>Învățătura despre întreita afundare</i>	/	78
2.3.6	<i>Învățătură despre Botezul pruncilor</i>	/	78
2.3.7	<i>Psalmul 31</i>	/	79
2.3.8	<i>Îmbrăcarea neofitului în haine noi</i>	/	80
2.3.9	<i>Oferirea lumânării aprinse neofitului</i>	/	81
2.3.10	<i>Litania Mirungerii</i>	/	82
2.3.11	<i>Ungerea cu Sfântul și Marele Mir</i>	/	84
2.3.12	<i>Punerea cuculionului</i>	/	85
2.3.13	<i>„Hora” baptismală</i>	/	86
2.3.14	<i>Citirile scripturistice</i>	/	87
2.3.15	<i>Închinarea neofitului în ieration</i>	/	87
2.3.16	<i>Cuminecarea neofitului</i>	/	88
2.3.17	<i>Ritul spălării neofitului</i>	/	90
2.3.18	<i>Ritul tunderii părului</i>	/	91
2.3.19	<i>Rugăciunea alternativă de sfințire a apei baptismale</i>	/	93
2.4	Concluzii parțiale	/	94
3	RÂNDUIALA LOGODNEI, A ÎNCUNUNĂRII MIRILOR ȘI A DIGAMIEI	/	97
3.1	Rânduiala Logodnei	/	99
3.1.1	<i>Rugăciuni din cadrul Logodnei</i>	/	99
3.1.2	<i>Descrierea Rânduiei</i>	/	101
3.2	Rânduiala Încununării mirilor	/	107
3.2.1	<i>Rugăciuni din cadrul slujbei Încununării mirilor</i>	/	107
3.2.2	<i>Descrierea Rânduiei</i>	/	114
3.2.2.1	<i>Instrucțiunile preliminare</i>	/	118

3.2.2.2	Enarxa	/	119
3.2.2.3	Îmbinarea Rânduieiiei Încununării mirilor cu Logodna	/	123
3.2.2.4	Încununarea mirilor și unirea dreptelor	/	124
3.2.2.5	Citirile scripturistice	/	126
3.2.2.6	Sărutarea păcii/		128
3.2.2.7	Chemarea la Cuminecare, Împărtășirea mirilor și Paharul de obște	/	128
3.2.2.8	Exortația paulină	/	133
3.2.2.9	Prochimenul final și „Hora” liturgică/		133
3.2.2.10	Ridicarea cununilor, Procesiunea spre casa mirilor și riturile finale	/	137
3.3	Rânduiala Digamiei	/	139
3.3.1	<i>Rugăciuni din cadrul Rânduieiiei Digamiei</i>	/	139
3.3.2	<i>Descrierea Rânduieiiei/</i>		140
3.4	Concluzii parțiale	/	142
4	RÂNDUIALA MĂRTURISIRII PĂCATELOR ȘI ALTE RUGĂCIUNI DE IERTARE	/	145
4.1	Rugăciunile cuprinse în Rânduiala Mărturisirii și alte rugăciuni de iertare	/	146
4.2	Descrierea Rânduieiiei Mărturisirii și distribuirea rugăciunilor „ad libitum”	/	157
4.2.1	<i>Riturile preliminare</i>	/	159
4.2.2	<i>Psalmi și rugăciunile premergătoare mărturisirii</i>	/	161
4.2.3	<i>Îndemnurile preoțești și mărturisirea păcatelor</i>	/	162
4.2.4	<i>Citirile scripturistice</i>	/	167
4.2.5	<i>Stabilirea epitimiei, dezlegarea și accesul la cuminecare</i>	/	168
4.2.6	<i>Rugăciunile „ad libitum”</i>	/	171
4.2.7	<i>Rânduiala Mărturisirii păcatelor din ms. BAR rom. 167</i>	/	172
4.3	Concluzii parțiale	/	174
5	RÂNDUIALA SFINȚIRII UNTDELEMNULUI	/	176
5.1	Rânduiala Sfințirii untdelemnului pentru bolnavi	/	176
5.1.1	<i>Descrierea Rânduieiiei/</i>		183
5.1.1.1	Enarxa/		183
5.1.1.2	Canonul	/	184
5.1.1.3	Exapostilaria (svetilna), stihirile prosomiace și troparul	/	186

5.1.1.4 Litania mare	/	187
5.1.1.5 Sfințirea untdelemnului	/	188
5.1.1.6 Sistemul heptadic	/	191
5.1.1.7 Ungerea celui bolnav și iertarea	/	196
5.1.1.8 Riturile finale	/	199
5.2 Maslul pentru monahul și mireanul adormiți	/	200
5.2.1 <i>Considerații generale</i>	/	200
5.2.2 <i>Maslul pentru cei adormiți în documentele slavo-române</i>	/	205
5.2.2.1 Rugăciuni din cadrul Rânduiei Maslului pentru cei adormiți	/	205
5.2.2.2 Descrierea Rânduiei	/	209
5.3 Concluzii parțiale	/	213
6 MOLITFELNICUL DE LA RÂMNIC (a. 1706)		
ȘI REFORMA LITURGICĂ [ANTIMIANĂ]	/	215
6.1 Molitfelnicul de la Râmnic (a. 1706)	/	215
6.1.1 <i>Rânduielele privitoare la nașterea omului</i>	/	218
6.1.2 <i>Riturile prebaptismale</i>	/	219
6.1.3 <i>Botezul, Mirungerea și riturile post-baptismale</i>	/	220
6.1.4 <i>Logodna, Încununarea Mirilor și Digamia</i>	/	221
6.1.5 <i>Rânduiala Mărturisirii păcatelor</i>	/	225
6.1.6 <i>Rânduiala Ungerii bolnavilor</i>	/	227
6.2 A existat o reformă liturgică antimiană?	/	229
6.3 Concluzii parțiale	/	233
CONCLUZII FINALE ȘI PROPUNERI	/	235
BIBLIOGRAFIE	/	243

ABREVIERI

a. – anul

Athos [urmat de numele mănăstirii] – Muntele Athos, Grecia

BAR – Fondul Bibliotecii Academiei Române, filiala București

Barb./Barberini – Fondul *Barberini* al Bibliotecii Apostolice a Vaticanului

BAR Cj. – Fondul Bibliotecii Academiei Române, filiala Cluj-Napoca

Iași BCU – Fondul Bibliotecii Centrale Universitare din Iași

BLG 1689 – Molitfelnicul de la Bălgrad [Alba Iulia], a. 1689

Bodl. – Bodleian Library, Oxford

BUZ 1699 – Molitfelnicul de la Buzău, a. 1699

CL 1635 – Molitfelnicul de la Câmpulung, a. 1635

cod. – codex

Coislin – Fondul *Coislin* al Bibliotecii Naționale a Franței, Paris

Dečani – Fondul Mănăstirii Dečani

DOS 1681 – Molitfelnicul Mitropolitului Dosoftei, Iași, a. 1681

Dresden – Sächsische Landesbibliothek, Dresda [Biblioteca de Stat Saxonă din Dresda]

E.B.E. – Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Αθήνα [Biblioteca Națională a Eladei, Atena]

f./ff. – fila/filele

GLK 1691 – ****Εὐχολόγιον*, Βενετία, 1691.

gr. – (manuscris) grecesc

Grott. – Biblioteca de Stat a Monumentului Național din Grottaferrata, Roma

Моск. Синод. библ. – Fondul *Синодальная библиотека* al Muzeului de Istorie de Stat,
Moscova

ms./mss. – manuscris/manuscrite

MYS – *Mystirio sau Sacrament* [...], Târgoviște, a. 1651

НБКМ – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий” [Fondul Bibliotecii
Naționale „Sfinții Sfințiți Chiril și Metodie”], Sofia

Ottob. – Fondul *Ottobonis* al Bibliotecii Apostolice a Vaticanului

Paris – Biblioteca Națională a Franței

Patmos – Fondul Mănăstirii Sfântului Ioan Teologul, Patmos

RÂM 1706 – Molitfelnicul de la Râmnic, a. 1706

rom. – (manuscris) românesc

РГБ – Российская государственная библиотека [Biblioteca Națională de Stat], Moscova

РНБ – Российская национальная библиотека [Biblioteca Națională Rusească], Sankt
Petersburg

sec. – secolul

sl. – (manuscris) slavon

Mitr. Sib. – Fondul Bibliotecii Mitropoliei Sibiului

Sin. – Fondul Mănăstirii Sfintei Ecatenia, Sinai

Соф. библ. – Fondul *Библиотека Новгородского Софийского собора*, din РНБ

Соловец. библ. – Fondul *Библиотека Соловецкого монастыря*, din РНБ

TG 1545 – Molitfelnicul de la Târgoviște, a. 1545

Vat. – Fondul *Vaticanus* al Bibliotecii Apostolice a Vaticanului

Sinteza conținutului tezei de doctorat

Importanța deosebită a Molitfelnicului pentru viața liturgică a Bisericii este o realitate ce nu mai are nevoie de demonstrație¹. Prin rânduielile liturgice cuprinse în Molitfelnic Biserica însoțește călătoria în trup și urcușul duhovnicesc ale fiecărui credincios ortodox, cu scopul împărtășirii harului dumnezeiesc mântuitor. Totodată, întreg conținutul rânduielilor evhologice, de la textele sfinte și până la actele liturgice, reprezintă un mod de manifestare atât a credinței Bisericii, cât și a regulilor sale morale². Trebuie însă să avem în vedere faptul că, deși liturghia Bisericii reprezintă legătura ei vie și permanentă cu Hristos – Marele Arhiereu, fiind, în primul rând „un dar al lui Dumnezeu pentru om”³, totuși „evoluția liturghiei este cu totul înrădăcinată în istoria omului”⁴. Este astfel evident că pentru o înțelegere plenară a rânduielilor liturgice este necesară o cunoaștere temeinică a evoluției istorice a acestora. Rolul expertizei istorice este acela de a sancționa concepțiile liturgice care nu au bază istorică, profunzime teologică și sensibilitate pastorală, de a corecta practicile eronate care și-au făcut loc în cărțile de slujbă, precum și de a contribui la restaurarea altor uzanțe adecvate⁵.

Obiective

După cum afirmă S. Parenti, până la standardizarea cultului prin intermediul edițiilor tipărite, istoria liturghiei a avut un caracter regional, „fiind marcată de o constantă dialectică între centru, provincie și periferie, precum și de o puternică diversitate la nivel regional, având

¹ Despre cum Biserica încorporează liturgic întreaga viața a credinciosului ortodox în felurile sale manifestări prin rânduielile și rugăciunile cuprinse în molitfelnic a se vedea prelegerea liturgistului rus A. DMITRIEVSKI, *Книга Требник и ее значение в жизни православного христианина, (По поводу новейших воззрений на эту книгу)*, Киев, Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1902.

² A se vedea Ene BRANIȘTE, *Liturgica generală*, ed. a III-a, Galați, Edit. Episcopiei Dunării de Jos, 2002, pp. 16-18.

³ Thomas POTT, *Reforma liturgică bizantină. Studiul fenomenului evoluției intenționate a liturghiei bizantine*, trad. Cezar Login, Cluj-Napoca, Edit. Renașterea, 2020, p. 125.

⁴ T. POTT, *Reforma liturgică bizantină...*, p. 273.

⁵ A se vedea Mihail K. QARAMAH, „Unitate și «reformă liturgică» în Biserica Ortodoxă Română”, în *Studia Theologica Orthodoxa Doctoralia Napocensia*, 2/2019, p. 237.

o anumită unitate la nivel local”⁶. *Ipozeza* de la care a pornit cercetarea noastră constă în faptul că tradiția liturgică românească face parte din această „periferie liturgică bizantină”, conținutul Molitfelnicului românesc din secolele XVI-XVII reprezentând produsul sintezei dintre trei tradiții liturgice: sud-slavă, est-slavă (ruteană și rusească) și, bineînțeles, grecească.

Amprenta slavo-bizantină a *liturghiei* românești este rezultatul mai multor factori de natură geo-politică, socio-culturală și, firește, eclezială, și anume: înconjurarea spațiului locuit de românii nord-dunăreni de popoare slave, începând cu secolul al IX-lea; introducerea scrierii slave în teritoriul românesc în secolul al X-lea, întâi în rândul elitei politice și administrative, iar apoi, în liturghie⁷, fapt ce a determinat circulația și întrebuințarea manuscriselor liturgice și a cărților de cult aparținând tradiției slave; menținerea Bisericii românești în jurisdicția Patriarhiei grecești a Constantinopolului, fapt ce a însemnat, menținerea unei influențe culturale și liturgice grecești cel puțin la nivelul elitei ecleziale, în special a ierarhiei; afirmarea centrelor politice și bisericești din Țara Românească și Moldova ca medii proplice de ședere și întâlnire a unor importanți cărturari și teologi ai vremii, atât ruteni și ruși, cât și greci⁸. Liturghia românilor este receptivă și astăzi la influențele venite din partea celor două mari tradiții liturgice, grecească și slavă (chiar dacă se observă o înclinare evidentă a balanței către cea dintâi)⁹, fapt exprimat și în prefața Molitfelnicului românesc, editat în anul 2019: „...Patriarhia Română a îmbogățit treptat conținutul acestei cărți de cult, nu atât prin creații proprii, cât mai ales prin traducerea, din limbile greacă și slavonă, a unor noi slujbe și rânduieli solicitate de preoți și credincioși în contextul apariției unor noi realități cultural-sociale”¹⁰.

Din pricina numărului vast de rânduieli și rugăciuni care alcătuiesc conținutul Molitfelnicului, am limitat cercetarea noastră la analizarea formularelor Tainelor de inițiere

⁶ Stefano PARENTI, „Towards a regional history of the Byzantine Euchology of the Sacraments”, în *Ecclesia Orans*, 27/2010, pp. 109-110.

⁷ Petre P. PANAITESCU, *Introducere la istoria culturii românești*, București, Edit. Științifică, 1969, p. 197; Elena LINȚA, „Cele mai vechi manuscrise slave din Țara noastră”, în *Romanoslavica*, 18/1972, p. 245.

⁸ A se vedea, de pildă, Dumitra BULEI, „Viața culturală și și cartea tipărită în vremea lui Matei Basarab”, în *Tyragetia*, 2(22)/2013, pp. 90-91.

⁹ A se vedea, de pildă, Ene BRANIȘTE, „Uniformitatea în săvârșirea serviciilor divine”, în *Studii Teologice*, 9-10/1949, retipărit în Ene BRANIȘTE, *Liturghia – sufletul etern al Ortodoxiei în rugăciune*, vol. I, Sibiu, Edit. Andreiana, 2013, p. 351; Ene BRANIȘTE, „Unitate și varietate în cultul liturgic al Bisericilor Ortodoxe Autocefale”, în *Studii Teologice*, 7-8/1955, retipărit în E. BRANIȘTE, *Liturghia...*, p. 223; mai recent, Cristian Cezar LOGIN, „Between Greeks and Slavs: Ingenuity or Misunderstanding in Present-day Romanina Liturgical Texts”, în Bert GROEN *et alii*, *Studies in Oriental Liturgy. Proceedings of the Fifth International Congress of the Society of Oriental Liturgy. New York, 10-15 June 2014*, Leuven – Paris – Bristol, CT, Peeters, 2019, pp. 329-340.

¹⁰ ****Molitfelnic*, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2019, pp. 7-8.

(Rânduielele privitoare la nașterea omului, Riturile baptismale, Rânduiala Mirungerii), Logodnei, Încununării mirilor și Digamiei, Mărturisirii păcatelor și Sfințirii untdelemnului (pentru bolnavi și pentru cei adormiți), cuprinse în Molitfelnicele românești din secolele XVI-XVII, precum și în Molitfelnicul tipărit de Mitropolitul Antim Ivireanul la Râmnic în anul 1706, prin care acesta reușește să sincronizeze uzanțele liturgice românești practicii grecești contemporane epocii, reprezentând o schimbare de paradigmă în practica liturgică românească.

Lucrarea de față are următoarele *obiective*: (1) analizarea evoluției liturgice a rânduielelor sus-menționate, potrivit Molitfelnicelor românești din secolele XVI-XVII, precum și celui de la Râmnic din 1706; (2) identificarea originilor unor practici și rugăciuni din Molitfelnicele românești studiate; (3) urmărirea procesului de tranziție a Molitfelnicului românesc de la tradiția slavă la cea grecească; (4) formularea de propuneri pentru recuperarea anumitor uzanțe liturgice sau rugăciuni menționate de vechile Molitfelnice care nu au fost conservate de practica ulterioară.

Noutatea acestei teze constă în studierea atentă a manuscriselor și tipăriturilor slavo-române, ocolite de cercetările anterioare. Lucrarea urmărește (atât cât este cu putință) umplerea unei lacune importante în cercetarea liturgică românească, privind evoluția acestei cărți liturgice esențiale vieții bisericești.

Metodologia cercetării

Pentru realizarea acestei lucrări au fost cercetate manuscrisele și tipăriturile liturgice relevante pentru tema aleasă, păstrate la Biblioteca Academiei Române din București (unde se află cel mai important fond de manuscrise și carte veche din România), la filiala Bibliotecii Academiei Române din Cluj-Napoca, la Biblioteca Mitropolitană din Sibiu și la Biblioteca Centrală Universitară din Iași. Precizăm faptul că pentru această cercetare nu a fost luat în considerare așa-zisul „molitfelnic” al diaconului Coresi, tipărit cândva între 1567-1568, al cărui conținut eterodox este evident, nici alte „molitfelnice” manuscrise ce îi sunt tributare (precum mss. *BAR rom. 4151* și *BAR rom. 4641*), pentru care, în opinia noastră, ar trebui un studiu separat.

Desigur, pentru a demonstra legătura puternică între Molitfelnicul românesc și tradiția liturgică a slavilor de sud, precum și diferitele influențe venite pe filieră est-slavă au fost consultate fondurile de manuscrise deținute de Biblioteca Mănăstirii Dečani (Serbia), de Biblioteca Națională din Sofia (Bulgaria), de Biblioteca Națională din Sank-Petersburg (Rusia), precum și de Biblioteca Rusească de Stat. Aceștia li se adaugă și alte manuscrise sud-slave sau rutene cuprinse în diferite ediții critice, precum cele privitoare la Taina Botezului și

Mirungerii sau la Taina Mărturisirii păcatelor realizate de Almazov (*История чиновоследований крещения и миропомазания* și *История чиновоследований крещения и миропомазания*). Nu au putut fi trecute cu vederea nici vechile evhologii manuscrise grecești sau edițiile tipărite (precum cele de la Veneția din 1602¹¹ și 1691¹², dar și ediția „de studiu” a lui Jacob Goar, apărută întâi la Paris în 1647 și reeditată la Veneția în 1730), care reprezintă, de fapt, izvorul celor slave. Consultarea acestora a fost necesară în primul rând pentru a determina originea unor uzanțe liturgice și rugăciuni și a vedea cum acestea au fost percepute sau adaptate în tradiția slavă, precum și impactul lor asupra practicii românești. Printre edițiile cele mai întrebuițate în această lucrare amintim, *L'Euclologio Barberini Gr. 336*, realizată de S. Parenti și E. Velkovska, acesta fiind cel mai vechi evhologhiu bizantin păstrat, volumul al doilea din monumentală lucrare a lui A. Dmitrievski, *Описание литургических рукописей*, care ne oferă o editare a numeroase evhologhii grecești valoroase (în special a celor aflate în colecția de mss. a Mănăstirii Sfintei Ecaterina din Sinai) și este indispensabilă oricărei cercetări pe acest subiect, precum și volumul întâi al lucrării lui P. Trempelas, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, care oferă editarea Rânduielilor Baptismale, a Logodnei, Încununării mirilor și Ungerii bolnavilor, cuprinse în evhologhiile grecești manuscrise păstrate la Biblioteca Națională din Athena. Acestea se adaugă și bine-cunoscutele studii ale lui M. Arranz asupra formularelor Tainelor din „Evhologhiul constantinopolitan”, ai cărui exponenți principali sunt mss. *Coislin 213* (a. 1027), acesta fiind cel mai vechi evhologhiu constantinopolitan păstrat, ms. *E.B.E. 662* (sec. XIII) și *Grott. Γ. β. I* (sec. XIII). Aceste studii, ce conțin multe editări ale textelor evhologice, au fost publicate între 1982 și 1997 în revista *Orientalia Christiana Periodica*.

Principalele metode de cercetare întrebuițate pentru alcătuirea lucrării sunt (1) metoda structurală și istorică, pentru discernerea etapelor de dezvoltare a structurilor rânduielilor analizate și pentru urmărirea evoluției acestora, și (2) metoda analitică și comparativă, pentru compararea textelor evhologice, atât a rubricilor tipiconale, cât și a rugăciunilor și litaniiilor/ectenilor, cu scopul de a identifica diferite influențe liturgice sud-slave, est-slave sau grecești asupra Molitfelnicelor românești, precum și pentru obținerea unei perspective cât mai clare asupra evoluției formularelor analizate.

Pe tot parcursul analizei rânduielilor ne vom raporta la ultima ediție a Molitfelnicului în limba română, tipărită de Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă al Patriarhiei Române în anul

¹¹ Aceasta este una din cele mai importante ediții ale Evhologhiului grecesc, mai ales întrucât din prima ediție tipărită în 1526 nu ni s-a mai păstrat niciun exemplar. De asemenea această ediție a stat la baza reformei liturgice a Patriarhului Nikon al Moscovei (cf. Paul MEYENDORFF, *Rusia, Ritual și Reformă. Reforma liturgică a Patriarhului Nikon în secolul al XVII-lea*, trad. Pupeza Cristina, Sibiu, Edit. Astra Museum/Edit. Ecclesiast, 2015, p. 50).

¹² Această ediție a stat la baza Molitfelnicului tipărit în 1706 la Râmnic.

2019. În analiza structurilor sau a unor elemente liturgice semnificative din documentele slavoromâne vom căuta părțile corespondente din anumite Molitfelnice slavone aparținând altor tradiții (sârbești, bulgărești, ucrainene, rusești), mai timpurii sau contemporane cu cele „românești”, dar mai ales din evhologhiile grecești. Astfel, pentru fiecare din rugăciunile care alcătuiesc rânduilele studiate se va încerca, pe cât posibil, identificarea prototipului sau echivalentului grecesc. În cazul rugăciunilor care astăzi nu mai sunt în uz vom oferi traducerea lor în limba română după prototipurile grecești (dacă există), iar nu după textul slavon, care, în cele mai multe situații, nu reprezintă decât o traducere a celui grecesc. Pentru situațiile în care între textul slavon și cel grecesc există diferențe semnificative, iar textul slavon este esențial sau reprezintă o alternativă îmbunătățită a versiunii grecești, atunci traducerea se va realiza după varianta slavonă sau vor fi doar semnalate diferențele importante dintre cele două versiuni. Pentru rugăciunile care sunt întrebuițate și în practica liturgică actuală, nu vom mai reda textul lor complet, ci doar incipitul și vom face trimitere la redactarea acestora din Molitfelnicul românesc actual (2019).

Concluziile cercetării

Concluziile generale ale tezei sunt următoarele:

1) Ipoteza de lucru a tezei, potrivit căreia, conținutul Molitfelnicului românesc reprezintă o sinteză a uzanțelor liturgice a trei tradiții: sud-slavă, est-slavă și grecească, se confirmă, însă necesită anumite nuanțări. „Primul strat” este cel sud-slav, cu preponderență sârbesc, care domină până la sfârșitul secolului al XVI-lea, când încep să se resimtă influențe liturgice rutene și, ulterior, rusești, ce se vor impune în secolul al XVII-lea. Până la Molitfelnicul Mitropolitului Dosoftei, tipărit la Iași în anul 1681, influențele liturgice grecești asupra uzanțelor liturgice autohtone sunt indirecte, realizându-se prin intermediul Trebnicelor rutene sau rusești „reformate”. Cazul Molitfelnicului de la Iași, pentru care, cel mai probabil, Dosoftei a consultat direct o ediție contemporană a Evhologhiului Mare grecesc pentru aproape toate formularele Sfintelor Taine, cu excepția Rânduilei Mărturisirii păcatelor și a altor uzanțe liturgice ce reflectă practica autohtonă de tradiție slavă (de ex.: rugăciunea încununării mirilor, ce lipsește din Evhologhiul grecesc, etc.), rămâne unul izolat în veacul al XVII-lea, punctul decisiv al sincronizării practicii autohtone cu cea grecească realizându-se abia la începutul secolului al XVIII-lea, prin Molitfelnicul tipărit de Episcopul Râmnicului, Antim Ivireanul (a. 1706). Totuși, nici acest Molitfelnic nu este realizat „de iznoavă” după modelul grecesc, păstrând, chiar dacă în mici proporții, amprente ale practicii slave și întrebuițând limbajul liturgic consacrat de edițiile anterioare specifice tradiției slavo-române;

2) În secolele XVI-XVII exista o diversitate importantă a redactării formularelor Sfintelor Taine în Molitfelnicele slavo-române. Cauzele acestei diversități sunt: întrebuițarea și îmbinarea de către copiiști și editori a unor surse diverse, greșelile perpetuate sau chiar făcute de aceștia în redactarea rânduielilor, demersul traducerii textelor liturgice în limba română – ce a însemnat experimentarea și căutarea celor mai potrivite soluții de traducere și a anticipat procesul reformei liturgice pecetluite de Antim;

3) Începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea gradul de diversitate a formei rânduielilor începe să se diminueze. La acest proces a contribuit, cu siguranță, înmulțirea edițiilor tipărite, ce aveau drept scop (teoretic) corectarea practicii liturgice locale. De asemenea, prin tranziția de la vechile modele liturgice de tradiție slavă (în special sud-slavă) – care, deși prezentau o diversitate mare a formularelor liturgice conservau uzanțe arhaice –, la cele grecești (reprezentate, în general, de edițiile venețiene ale Evhologhiului) – care sunt rezultatul unui proces de selecție arbitrară a conținuturilor din vechile evhologhii manuscrise, prin care s-au cristalizat formularele liturgice „moderne” – asistăm la abandonarea unor practici și rugăciuni venerabile (precum săvârșirea Ritului spălării neofitului și al tunderii separat de Slujba Botezului, împărțășirea mirilor în cadrul Rânduiei Încununării, celebrarea mai sobră a Rânduiei Digamiei, întrebuițarea vechii rugăciunii „Doamne, Dumnezeu nostru, Care lui Petru și desfrânatei, prin lacrimi, le-ai dăruit iertare păcatelor...” ca rugăciune de iertare după mărturisirea penitentului, precum și a versiunilor prescurtate ale primelor patru rugăciuni din cadrul sistemului heptadic al Rânduiei Ungerii bolnavului etc.), dar și a unor rituri specifice tradiției slave (ca Rânduiala din ziua a treia după nașterea pruncului, selecția pericopelor evanghelice speciale pentru femei în cadrul Rânduiei Ungerii bolnavului etc.). Totuși, acest proces o determinat și scoaterea din uzul autohton a unor practici nejustificate îndeajuns de tradiția liturgică a Bisericii, precum Rânduiala „maslului” pentru cei adormiți;

4) Niciunul dintre Molitfelnicele tipărite în spațiul românesc nu reprezintă o reeditare fidelă a unei ediții anterioare. Astfel, în urma analizei comparative a rânduielilor din diferitele ediții, putem conchide că: a) *CL 1635*, în ciuda faptului că este un exponent evident al tradiției rutene, păstrează anumite uzanțe specifice tradiției sud-slave, ce se regăsesc în *TG 1545*, de unde nu este exclus să fi fost preluate de către editorii ruteni, fapt ce demonstrează atât capacitatea de sinteză a aceloră, cât și înrădăcinarea în uzul liturgic autohton a unor obiceiuri sârbești, ce nu puteau fi trecute cu vedere; b) *DOS 1681*, în afara cazului Ritului Mărturisirii păcatelor, pentru rânduielile celorlalte Sfinte Taine urmează în mare măsură edițiilor contemporane grecești, cu anumite excepții ce reflectă practica locală puternic înrădăcinată; considerăm că Rânduiala Mărturisirii păcatelor nu a fost preluată din *CL 1635*, ci dintr-un alt model rutean, asemănător, întrucât există diferențe în privința formei întrebărilor și

îndrumărilor preoțești adresate penitentului între ediția ieșeană și cea munteană; c) *BLG 1689* nu este o traducere fidelă a *CL 1635*, cu toate că există o serie de asemănări importante care ne obligă să recunoaștem utilizarea acestui Molitfelnic de către editorii celui bălgrădean (ipoteza întrebuițării *DOS 1681*, cel puțin pentru Ritul Mărturisirii păcatelor, rămâne o posibilitate, deși greu de demonstrat din pricina diferențelor importante cu privire la limbajul liturgic); este, de asemenea, probabil ca editorii *BLG 1689* să fi întrebuițat cel puțin un alt model rutean „reformat”/„revizuit” (după Evhologhiul grecesc), fapt ce justifică o parte din diferențele dintre *CL 1635* și *BLG 1689* (precum cântarea troparului „Dă-mi mie haină luminoasă...” la Botez sau prezența exorțățiilor „Mărit să fii mire.../„Și tu, mireasă...” la Slujba Încununării mirilor etc.; acestea puteau fi împrumutate și dintr-un manuscris românesc contemporan, întrucât regăsim aceste elemente în două mss. ardelenesti anterioare *BLG 1689*, și anume *BAR rom. 5636* și *BAR rom. 4216*); c) *BUZ 1699* nu este în niciun caz o reeditare a *BLG 1689*, precum au vehiculat unii cercetători, în ciuda anumitor asemănări, acestea fiind totuși prea puține; considerăm că modelul său principal este un trebnic rutean sau rusesc „reformat”, cu toate că o întrebuițare parțială a tipăriturilor slavo-române anterioare, precum *CL 1635* (cel puțin pentru Rânduiala Digamiei) și *MYS* sau chiar *DOS 1681* și *BLG 1689* (de unde ar fi putut fi preluate anumite rubrici în limba română, dar și alte elemente de ritual), este destul de probabilă.

Ca viitoare direcție de cercetare a evoluției Molitfelnicului românesc propunem studierea procesului de receptare a schimbărilor liturgice promovate de Molitfelnicul tipărit de Mitropolitul Antim Ivireanul (a. 1706), mai ales în spațiul românesc transilvănean, unde, după cum se cunoaște deja, Molitfelnicul de la Bălgrad (a. 1689) a continuat să fie copiat într-un număr important de manuscrise pe parcursul secolului al XVIII-lea, păstrând astfel un rol important în practica liturgică locală.

De asemenea, după cum am arătat în această lucrare, istoria Molitfelnicului românesc nu poate fi separată de istoria liturgică a Balcanilor și a slavilor de est, astfel încât toate cercetările viitoare nu mai pot izola formularele românești de cele ale celorlalte tradiții învecinate.

În plus, un fenomen propriu tradiției liturgice românești este traducerea textelor evhologice în limba română, proces ce nu a făcut obiectul acestei lucrări, dar a cărui influență asupra formularelor liturgice nu este contestată, iar istoria sa este departe de a fi fost complet scrisă. Considerăm astfel necesar ca o cercetare viitoare asupra Molitfelnicului românesc să reunească atât liturgiști și teologi, cât și filologi și specialiști în istorie socială care să poată realiza un studiu amplu asupra rolului acestei cărți de cult în viața religioasă și culturală românească. Unei asemenea echipe i se pot alătura și specialiști în domeniul IT, ce pot realiza

o hartă virtuală a Molitfelnicelor, astfel încât să poată fi vizualizate în timp și spațiu.

BIBLIOGRAFIE

A. IZVOARE

Manuscrite¹³

a) Manuscrite slavo-române

Biblioteca Academiei Române – București (BAR):

- 1) Biblioteca Academiei Române, manuscris slavon nr. 32;
- 2) Biblioteca Academiei Române, manuscris slavon nr. 33;
- 3) Biblioteca Academiei Române, manuscris slavon nr. 34;
- 4) Biblioteca Academiei Române, manuscris slavon nr. 102;
- 5) Biblioteca Academiei Române, manuscris slavon nr. 237;
- 6) Biblioteca Academiei Române, manuscris slavon nr. 241;
- 7) Biblioteca Academiei Române, manuscris slavon nr. 421;
- 8) Biblioteca Academiei Române, manuscris slavon nr. 497;
- 9) Biblioteca Academiei Române, manuscris slavon nr. 727;
- 10) Biblioteca Academiei Române, manuscris românesc nr. 167;
- 11) Biblioteca Academiei Române, manuscris românesc nr. 288;
- 12) Biblioteca Academiei Române, manuscris românesc nr. 707;
- 13) Biblioteca Academiei Române, manuscris românesc nr. 1838;
- 14) Biblioteca Academiei Române, manuscris românesc nr. 2383;
- 15) Biblioteca Academiei Române, manuscris românesc nr. 5363;
- 16) Biblioteca Academiei Române, manuscris românesc nr. 4216;
- 17) Biblioteca Academiei Române, manuscris românesc nr. 5910;

¹³ Sunt incluse numai mss. cercetate direct sau prin intermediul fotocopiilor după original.

Biblioteca Academiei Române – Cluj-Napoca:

18) Biblioteca Academiei Române, filiala Cluj-Napoca, manuscris slavon, cota 6/a;

Biblioteca Centrală Universitară – Iași (Iași BCU):

19) Iași, Biblioteca Centrală Universitară, manuscris slavon, cota II-56;

20) Iași, Biblioteca Centrală Universitară, manuscris slavon, cota I-27;

Biblioteca Mitropolitană din Sibiu:

21) Sibiu, Biblioteca Mitropolitană, manuscris nr. 7;

22) Sibiu, Biblioteca Mitropolitană, manuscris nr. 18;

23) Sibiu, Biblioteca Mitropolitană, manuscris nr. 19;

b) Manuscrise sârbești

Biblioteca Mănăstirii Dečani (Dečani):

24) Dečani, manuscris nr. 68;

25) Dečani, manuscris nr. 69;

26) Dečani, manuscris nr. 70;

Biblioteca Națională Rusească din Sank-Petersburg (РНБ):

27) Российская национальная библиотека, manuscris Гильфердинг 21;

28) Российская национальная библиотека, manuscris F.I.582;

29) Российская национальная библиотека, manuscris F.I.749;

30) Российская национальная библиотека, manuscris Погодин 309;

31) Российская национальная библиотека, manuscris Погодин 311;

32) Российская национальная библиотека, manuscris О.п.І.14;

33) Российская национальная библиотека, manuscris Q.п.І.24;

34) Российская национальная библиотека, manuscris Q.п.І.61;

35) Российская национальная библиотека, manuscris Q.І.1297;

36) Российская национальная библиотека, manuscris Q.І.1182;

37) Российская национальная библиотека, manuscris Q.І.1181;

c) Manuscrise bulgărești

Biblioteca Națională din Sofia (НБКМ):

- 38) Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, manuscris nr. 248;
- 39) Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, manuscris nr. 251;
- 40) Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, manuscris nr. 960;
- 41) Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, manuscris nr. 971;
- 42) Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий”, manuscris nr. 972;

d) Manuscrise est-slave

Biblioteca Rusească de Stat (РГБ):

- 43) Российская государственная библиотека, manuscris slavon, cota Ф. 304/І № 224;
- 44) Российская государственная библиотека, manuscris slavon, cota Ф. 304/І № 225;
- 45) Российская государственная библиотека, manuscris slavon, cota Ф. 304/І № 227;

Biblioteca Națională Rusească din Sank-Petersburg (РНБ):

- 46) Российская национальная библиотека, Библиотека Новгородского Софийского собора, manuscris slavon nr. 526;

Tipărituri

- 1) ****Εὐχολόγιον*, Βενετία, 1602;
- 2) ****Molitfelnic*, Cetinje, 1495;
- 3) ****Molitfelnic*, Veneția, 1538-1540;
- 4) ****Molitfelnic*, Târgoviște, 1545;
- 5) ****Molitfelnic*, Câmpulung, 1635;
- 6) ****Molitfelnic*, Iași, 1681;
- 7) ****Molitfelnic*, Bălgrad, 1689;
- 8) ****Molitfelnic*, Buzău, 1699;
- 9) ****Molitfelnic*, Buzău, 1701;
- 10) ****Molitfelnic*, Râmnic, 1706;

- 11) ****Mystirio sau Sacrament*, Târgoviște, 1651;
- 12) ****Требник*, Москва, 1662;

Ediții moderne

- 13) ****Liturghier*, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2012;
- 14) ****Molitfelnic*, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2019;
- 15) ****Sfânta și Dumnezeiasca Evanghelie*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010;
- 16) *** *Требникъ*, Санкт-Петербург, Издание Свято-Троице-Сергиевой лавры, 1995;

Manuscrise editate, colecții de manuscrise și ediții critice

- 1) АЛМАЗОВ, Александр Иванович, *Тайная исповедь в Православной Восточной Церкви*, Том 3, Типо-литография Штаба Одесского Военного Округа, Одесса, 1884;
- 2) ANDERSON, Jeffrey C., PARENTI, Stefano, *A Byzantine Monastic Office, 1105 A.D. Hughton Library MS gr. 3*, Washington, D.C., The Catholic University of America Press, 2016;
- 3) ARRANZ, Miguel, *I Penitenziali Bizantini. Il Protokanonarion o Kanonarion Primitivo di Giovanni Monaco e Diacono e il Deuterokanonarion o "Secondo Kanonarion" di Basilio Monaco*, col. „Kanonika”, nr. 3, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 1993;
- 4) ARRANZ, Miguel, *L'Euclologio Constantinopolitano agli Inizi del Secolo XI*, Rome, Editrice Pontifica Università Gregoriana, 1996;
- 5) ARRANZ, Miguel, *Избранные сочинения. По литургике. Таинства Византийской Традиции*, том II, Рим-Москва, Институт Философии, Теологии и Истории Св. Фомы, 2003;
- 6) SAMIL, Alina (ed.), *Antim Ivireanul. Dumnezeieștile și sfintele Liturghii. Târgoviște 1713*, București, Edit. Basilica, 2015;
- 7) ДМИТРИЕВСКИЙ, Алексей Афанасьевич, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока*, томъ II, Киевъ, Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1901;
- 8) DUMITRAN, Ana, GHERMAN, Alin-Mihai, VANCA, Dumitru A. (eds.), *Molităvnic. Bălgrad*.

- 1689-2009, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2009;
- 9) DRIMBA, Vladimir (ed.), *Coresi, Tâlcul Evangheliilor și Molitevnice românești*, București, Edit. Academiei, 1998;
 - 10) FRČEK, Jean, *Euchologium Sinaiticum*, în col. „Patrologia Orientalis”, tomes XXIV-XXV, nr. 120-123, Editions Brepols, Turnhout, 1983, 1989;
 - 11) FUNK, Franz Xaver, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, Paderborn, in libraria Ferdinandi Schoeningh, 1905;
 - 12) GOAR, Jacob, *Εὐχολόγιον sive rituale graecorum*, Editio secunda, Venetiis, Ex Typographia Bartholomaei Javarina, 1730;
 - 13) ICĂ JR., Ioan I., *Canonul Ortodoxiei*, vol. I: *Canonul Apostolic al primelor secole*, Sibiu, Edit. Deisis, 2008;
 - 14) MATEOS, Juan, *Le typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix n° 40, Xe siècle. Introduction, texte critique, traduction et notes*, Tome II: *Le Cycle des Fêtes mobiles*, col. „Orientalia Christiana Analecta”, 166, Roma, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1963;
 - 15) ПÁВЛОВ, Алексѣй Степáнович, *Номоканон при Большом требнике, изданный вместе с греческим подлинником до сих пор неизвестным, и с объяснениями издателя*, Одесса, Типография Ульриха и Шульце, 1872;
 - 16) PARENTI, Stefano, *L'Eucologio Manoscritto G. β. IV (X sec.) della Biblioteca di Grottaferrata. Edizione*, Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum, Pontificium Institutum Orientale, Romae, 1994;
 - 17) PARENTI, Stefano, VELKOVSKA, Elena, *L'Eucologio Barberini Gr. 336*, col. „Bibliotheca «Ephemerides Liturgicae Subsidiaria»”, 80, C.L.V – Edizioni Liturgiche, Roma, 1995;
 - 18) PASSARELLI, Gaetano, *L'Eucologio Cryptense G.b. VII: (sec. X)*, col. „Ανάλεκτα Βλατάδων”, 36, Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1982;
 - 19) POLIDORI, Valerio, *L'Eucologio della Grande Chiesa di Otranto. Cod. Ottoboni gr. 344 (AD 1177)*, col. „Studi sul Cristianesimo Primitivo”, 3, s.l. Amazon KDP, 2018;
 - 20) ****Требник Митрополита Петра Могили, Київ, 1646*, т. I, Київ, Інформаційно-видавничий центр Української Православної Церкви, 1996;
 - 21) ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Παναγιώτης, *Μικρόν Εὐχολόγιον*, τ. Α, Ἔκδοσις δευτέρα, Αθήνα, Ἀδελφότης Θεολόγων Ὁ Σωτήρ, 1998;

- 22) ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, Марияна, МИРЧЕВА, Елка, *Зайковски требник от XIV век. Изследване и текст*, София, Издателство Валентин Траянов, 2012;
- 23) URSU, N. A. (ed.), *Dosoftei. Dumnezăiasca Litrughie. 1679*, Iași, Mitropolia Moldovei și Sucevei, 1980;
- 24) VANCA, Dumitru A., *Rânduiala Diaconstvelor. Liturghia românilor ardeleni în sec. al XVII-lea*, Alba Iulia, Edit. Reîntregeirea, 2009;
- 25) VAN DE PAVERD, Frans, *The kanonarion by John, monk and deacon and Didascalìa Patrum*, Rome, Pontificio Instituto Orientale, 2006;

Catalogue

- 1) АФАНАСЬЕВА, Елена Владимировна, *et alii*, *Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог*, Вып. 1., Ленинград, s.n., 1988;
- 2) BIANU, Ioan și HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, tomul I: *1508-1716*, București, Edițiunea Academiei Romîne, 1903; BIANU, Ioan și HODOȘ, Nerva, *Bibliografia românească veche. 1508-1830*, tomul IV: *Adăogiri și Îndreptări*, București, Edițiunea Academiei Romîne, 1944;
- 3) БОГДАНОВИЋ, Димитрије и др, *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, I, Београд, Приредила Н. Р. Синдик, 2011;
- 4) FOLLIERI, Henrica, *Initia Hymnorum Ecclesia Graecae*, vol. I – V, col. „Studi e Testi”, 211-215, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1960-1966;
- 5) ХРИСТОВА, Боряна *et alii*, *Български ръкописи от XI до XVIII в. запазени в България. Своден каталог*, Т. 1, София, Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий", 1982;
- 6) ****Краткий обзор собрания рукописей, принадлежавшего преосвященному епископу Порфирию, а ныне хранящегося в Императорской публичной библиотеке*, Санкт-Петербург, s.n., 1885;
- 7) КУПРИЯНОВ, Иван Куприянович, *Обозрение пергаментных рукописей новгородской Софийской библиотеки*, Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, 1857;
- 8) ****Отчет Императорской публичной библиотеки. 1895 г.*, Санкт-Петербург, s.n. 1898;

- 9) ****Отчет Императорской публичной библиотеки. 1899 г.*, Санкт-Петербург, s.n. 1903;
- 10) LIBIDOV, Anca, *Manuscrisele slavone de la Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române. Studiu monografic și antologie de texte*, București, Edit. Etnologică, 2020;
- 11) LINȚA, Elena, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Republica Socialistă România*, vol. I: *Catalogul manuscriselor slavo-române din Iași*, București, Universitatea din București, 1980;
- 12) PANAITESCU, Petre P., *Manuscisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. 1, București, Edit. Academiei Republicii Populare Romîne, 1959;
- 13) PANAITESCU, Petre P., *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, București, Edit. Academiei Române, 2003;
- 14) PANAITESCU, Petre P., MIHAIL, Zamfira, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. III/1, București, Edit. Academiei Române, 2018;
- 15) СТОЯНОВ, Маньо, КОДОВ, Христо, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, Т. III, София, Наука и изкуство, 1964;
- 16) ȘTREMPEL, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești, B.A.R. 1 – 1600*, vol I, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1978;
- 17) ȘTREMPEL, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești, B.A.R. 1601 – 3100*, vol. II, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1983;
- 18) ȘTREMPEL, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești, B.A.R. 3101 – 4413*, vol. III, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1987;
- 19) ȘTREMPEL, Gabriel, *Catalogul manuscriselor românești, B.A.R. 4414 – 5920*, vol. IV, București, Edit. Științifică, 1992;

Surse patristice

- 1) SFÂNTUL DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete și Scoliile Sfântului Maxim Mărturisorul*, trad. Dumitru Stăniloae, București, Ed. Pandeia, 1996;
- 2) SFÂNTUL NICOLAE CABASILA, *Despre viața în Hristos*, trad. Teodor Bodogae, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 2014;
- 3) SF. SIMEON ARHIEPISCOPUL TESALONICULUI, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței*

noastre ortodoxe, după principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii Săi, vol. I-II, trad. de Chesarie Monahul, col. „Din frumusețile viețuirii creștine”, 2, Suceava, Edit. Ahiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2002;

B. LITERATURĂ SECUNDARĂ

- 1) АЛЕНТОВ, Венедикт, *К истории православного богослужения*, Киев, Общество любителей православной литературы; Изд-во св. Льва, папы Римского, 2004;
- 2) АЛМАЗОВ, Александр Иванович, *История чинопоследований крещения и миропомазания*, Казань, 1884;
- 3) ARRANZ, Miguel, „Evolution des rites d'incorporation et de réadmission dans l'église selon l'Euchole byzantin”, în A. PISTOIA și A. TRIACCA, (eds.), *Gestes et paroles dans les diverses familles liturgiques. Conférences Saint-Serge, XXIVe semaine d'études liturgiques, Paris, 28 juin - 1er juillet 1977*, col. „Bibliotheca Ephemerides Liturgicae, Subsidia”, 14, Rome, Centro liturgico vincenziano, 1978, pp. 31-75;
- 4) ARRANZ, Miguel, „Les prières presbytérales de la Tritoecktî de l'ancien Euchologe byzantin”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 43/1977, pp. 70-93 și 335-354;
- 5) ARRANZ, Miguel, „La Liturgie de Présanctifiés de l'ancien euchologe byzantin”, *Orientalia Christiana Periodica*, 47/1981, pp. 332-388;
- 6) ARRANZ, Miguel, „Les Sacrements de l'ancien Euchologe constantinopolitain (3). IIème partie”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 49(2)/1983, pp. 284-302;
- 7) ARRANZ, Miguel, „Les Sacrements de l'ancien Euchologe constantinopolitain (6). IVème Partie. L'«Illumination» de la nuit de Pâques”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 51/1985, pp. 60-86;
- 8) ARRANZ, Miguel, „Les Sacrements de l'ancien Euchologe constantinopolitain (7). IVème Partie. L'«Illumination» de la nuit de Pâques”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 52/1986, pp. 145-178;
- 9) ARRANZ, Miguel, „Les Sacrement de l'ancien Euchologe constantinopolitain (8), IVème Partie. L'«Illumination» de la nuit de Pâques”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 53/1987, pp. 59-106;
- 10) ARRANZ, Miguel, „Les Sacrements de l'ancien Euchologe constantinopolitain (9). IVème

- partie”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 55/1989, pp. 33-62;
- 11) ARRANZ, Miguel, „Les prières pénitentielles de la tradition byzantine. Les sacrements de la restauration de l’ancien euchologe constantinopolitain, II – 2 (1ère partie)”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 57/1991, pp. 87-143;
 - 12) ARRANZ, Miguel, „Les prières pénitentielles de la tradition byzantine. Les sacrements de la restauration de l’ancien euchologe constantinopolitain, II – 2 (3e partie)”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 58/1992, pp. 23-82;
 - 13) ARRANZ, Miguel, „Les formulaires de confession dans la tradition byzantine. Les sacrements de la restauration de l’ancien euchologe constantinopolitain, II – 3 (3^e partie), în *Orientalia Christiana Periodica*, 59/1993, pp. 63-89;
 - 14) ARRANZ, Miguel, „Le preghiere degli infermi nella tradizione bizantina. I sacramenti della restaurazione dell’antico Eucologio costantinopolitano, II-5”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 62/1996, pp. 295-351;
 - 15) АФАНАСЬЕВА, Татьяна Игоревна, „Евхологий Саввы Сербского и его рецепция в Древней Руси XIII–XIV в.”, în *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 78(4)/2019, pp. 144-156;
 - 16) АФАНАСЬЕВА, Татьяна Игоревна, „Требник Стефана Душана" и его место в славянской традиции Требника”, în *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 81.3/2020, pp. 127-142;
 - 17) AUNER, Ch., „Les versions roumaines de la liturgie de saint Jean Chrysostome”, în *Χρυσοστομικά. Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del comitato per il XVe centenario della sua morte, 407-1907*, Roma, Libreria Pustet, 1908, pp. 731-771;
 - 18) BARBU, Violeta, *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Țările Române în secolul al XVII-lea*, București, Edit. Academiei Române, 2008;
 - 19) BEJAN, Dumitru, *Molitvenicul. Studiu Bibliografic* (Teză de licență nepublicată), Facultatea de Teologie, Universitatea din București, [s.a.];
 - 20) BRANIȘTE, Ene, *Liturghia – sufletul etern al Ortodoxiei în rugăciune*, vol. I, Sibiu, Edit. Andreiana, 2013;
 - 21) BRUDIU, Răzvan, „Cu moartea pe moarte călcând”. *Dimensiunea liturgic-misiologică a slujbei înmormântării*, Stockholm, Edit. Felicitas, 2020;
 - 22) BRUNI, Vitaliano, *I funerali di un sacerdote nel rito bizantino, secondo gli Eucologi*

- manoscritti di lingua greca*, „Collectio minor” („Studium Biblicum Franciscanum”), 14, Jerusalem, Franciscan Printing Press, 1972;
- 23) BULEI, Dumitra, „Viața culturală și cartea tipărită în vremea lui Matei Basarab”, în *Tyrageția*, 2(22)/2013, pp. 89-96;
- 24) CAPROȘU, Ioan și CHIABURU, Elena (eds.), *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus*, vol. 1 (1429-1750), Iași, Casa Editorială Demiurg, 2008;
- 25) CARTOIAN, Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*, vol. III, București, Fundația „Regele Mihai I”, 1945;
- 26) CHERESCU, Pavel, „Molitifelnicele manuscrise din Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului. Studiu istorico-liturgic”, în *Revista Teologică*, 4/1992, pp. 18-39;
- 27) CHIȚULESCU, Policarp, „Liturghiile românești tipărite de Sfântul Antim Ivireanul”, în *Revista Română de istorie a Cărții*, 10/2013, pp. 12-34;
- 28) CONGOURDEAU, Marie-Hélène, „Regards sur l’enfant nouveau-né à Byzance”, în *Revue des Études Byzantines*, 51/1993, pp. 161-176;
- 29) CORNESCU, C., „Rînduiala Botezului în diferite molitifelnice slave și româneștifolosite în Biserica Română”, în *Sudii Teologice*, 9-10/1961, pp. 566-585;
- 30) CORNILĂ, Gheorghe Șerban, „O carte necunoscută: «Molitvele la Pogorîrea Duhului Sfânt», București 1680”, în *Revista Teologică*, an XXXI, 6/1941, pp. 305-312;
- 31) DĂIANU, Elie, „Un Molitvenic calvinesc pentru români”, în *Răvașul*, 6/1908, pp. 168-181;
- 32) DE HALLEUX, André, „Orthodoxie et catholicisme: un seul baptême?”, în André DE HALLEUX, *Patrologie et oecuménisme*, col. *Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensum*, vol. 93, Louvain, Leuven University Press, 1990, pp. 572-577;
- 33) DELETANT, Dennis J., „Slavonic Letters in Moldavia, Wallachia and Transylvania from the Tenth to the Seventeenth Centuries”, în *The Slavonic and East European Review*, 58.1/1980, pp. 1-21;
- 34) DELETANT, Dennis J., „Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century”, în *The Slavonic and East European Review*, vol. 60, 4/1982, pp. 481-499;
- 35) DE MEESTER, Placido, *Liturgia bizantina. Studi di rito bizantino alla luce della Teologia*, Libro II, Parte VI: *Rituale-Benedizionale Bizantino*, Roma, Tipografia Leonina, 1930;
- 36) ДМИТРИЕВСКИЙ, Алексей Афанасьевич, *Богослужение в Русской Церкви в XVI веке*, часть I, Казань, Типография Императорскаго Университета, 1884;

- 1) ДМИТРИЕВСКИЙ, Алексей Афанасьевич, „Чин скривания новобрачных”, în *Руководство для сельских пастырей*, 2/1885, pp. 41-48;
- 2) ДМИТРИЕВСКИЙ, Алексей Афанасьевич, *Книга Требник и ее значение в жизни православного христианина (По поводу новейших воззрений на эту книгу)*, Киев, Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1902;
- 3) DRĂGANU, Nicolae, „Un fragment din cel mai vechi molitvenic românesc”, în *Dacoromania*, 2/1922, pp. 254-327;
- 4) DUDAȘ, Florian, *Vasilie Sturze Moldoveanul, peregrinul transilvan*, Oradea, Muzeul Țării Crișurilor, 1993;
- 5) DUMITRAN, Ana, *Religie Ortodoxă – Religie Reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI-XVII*, ed. a II-a, Oradea, Ratio et Revelatio, 2015;
- 1) ERICH, Agnes, „Activitatea tipografică a lui Dimitrie Liubavici în Țara Românească”, în ****Molitfelnicul lui Dimitrie Liubavici – operă misionară, spirituală și culturală definitorie a Ortodoxiei din sec. al XVI-lea*, Târgoviște, Edit. Arhiepiscopiei Târgoviște, 2015, pp. 72-81;
- 2) FLOCA, Ioan, „Molitfelnicul ortodox (Studiu istorico-liturgic cu privire specială asupra molitfelnicului românesc până la sfârșitul secolului XVIII)”, în *Mitropolia Ardealului*, 1-2/1962, pp. 91-115;
- 3) ГАВРАНОВИЋ, Данило, „Веза Свете Тајне Крштења и Миропомазања са Светом Литургијом у српским требницима и епитимијним номоканонима XIII-XVII вијека”, în *Богословље и духовни живот Карловачке Митрополије. Година 3: Богословље и духовни живот Карловачке Митрополије у оквиру 800 година аутокефалије Српске Православне Цркве. Зборник радова са научног скупа Београд – Нови Сад, 16-17. децембар 2019*, Београд, Интерклима-графика, Врњци, 2020 pp. 37-64;
- 4) ГНЕЋИЕ, Ion, „Evoluția normelor literare în tipăriturile ardelenesti de la sfârșitul secolului al XVII-lea”, în *Limba română*, 5/1973, pp. 443-452;
- 5) GROSU, Teofil Ștefan, „Trebnicul lui Petru Movilă – o contribuție marcantă la dezvoltarea Molitfelnicului ortodox”, în Ana CATANĂ-SPENCIU et alii (eds.), *Flores philologiae – omagiu profesorului Eugen Munteanu, la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Iași, Edit. Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013, pp. 389-398;

- 6) GROSU, Teofil Ștefan, *Molitfelnicele românești în raport cu originalele lor grecești. Studiu istoric, filologic și teologic* (Teză de doctorat nepublicată), Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 2013;
- 7) ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ, Θεμιστοκλέους Σ., *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αἰῶνος*, τόμος I, Θήρα, Θεσβίτης, 2005;
- 8) IORGA, Nicoale, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, Vălenii-de-Munte, Tipografia «Neamul Românesc», 1909;
- 9) JACOB, André, „L’Euchologe de Porphyre Uspenski. Cod. Leningr. gr. 226 (Xe siècle)”, în *Le Muséon*, 78/1965, pp. 173-214;
- 10) JACOB, André, „Un euchologe du Saint-Sauveur in «Lingua Phari» de Messine. Le Bodleianus Auct. E.5.13”, în *Bulletin de l’Institut Historique Belge de Rome*, 50/1980, pp. 283-364
- 11) JACOB, André, „Note sur la prière ΚΤΙΣΤΑ ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ de l’ Euchologe Barberini”, în *Byzantion*, 56/1986, pp. 139-147;
- 12) ЖЕЛТОВ, Михайл Сергеевич, „Обзор истории чинов благословения брака в православной традиции”, în *Православное учение о церковных Таинствах. Москва, 13-16 ноября 2007 г.*, Том III, Москва, Синодальная библейско-богословская комиссия, 2009, pp. 109-126;
- 13) ЖЕЛТОВ, Михайл Сергеевич, „Чины обручения и венчания в древнейших славянских рукописях”, în *PALAEOBULGARICA / СТАРОБЪЛГАРИСТИКА*, 1/2010, pp. 25-43;
- 14) KARAISARIDIS, Constantinos, „Taina Sfântului Maslu. Privire istorică, teologică și pastorală”, în Ioan TULCAN *et alii* (coord.), *Taina Sfântului Maslu. Implicații eclesial-liturgice și terapeutic-pastorale*, Arad, Edit. Universității „Aurel Vlaicu”, 2012, pp. 35-74;
- 15) LAPEDATU, Alexandru, „Damaschin, episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual”, în *Convorbiri literare*, 6-8/1906, pp. 563–581;
- 16) LAZĂR, Ion, *Molitfelnicul românesc. Studiu istorico-liturgic* (Teză de doctorat nepublicată), Universitatea București, 2012;
- 17) LAZIĆ, Miroslav A., „Venice and editions of early serbian printed books”, în *Thesaurismata*, 48/2018, pp. 161-192;
- 18) LEVIN, Eve, *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs. 900-1700*, New York, Cornell University Press, 1989;

- 19) LINȚA, Elena, „Cele mai vechi manuscrise slave din Țara noastră”, în *Romanoslavica*, 18/1972, pp. 245-264;
- 20) LOGIN, Cristian Cezar, „Between Greeks and Slavs: Ingenuity or Misunderstanding in Present-day Romanina Liturgical Texts”, în Bert GROEN *et alii*, *Studies in Oriental Liturgy. Proceedings of the Fifth International Congress of the Society of Oriental Liturgy. New York, 10-15 June 2014*, Leuven – Paris – Bristol, CT, Peeters, 2019, pp. 329-340;
- 21) MARINIS, Vasileios, *Death and the Afterlife in Byzantium. The Fate of the Soul in Theology, Liturgy, and Art*, New York, Cambridge University Press, 2017;
- 22) MATEOS, Juan, „À la recherche de l’auteur du canon de l’Euchélaion”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 22/1956, pp. 361-383;
- 23) MATEOS, Juan, *Celebrarea Cuvântului în Liturghia Bizantină*, trad. Cezar Login, Cluj Napoca, Edit. Renașterea, 2014;
- 24) MĂRZA, Eva, *Din istoria tiparului românesc. Tipografia de la Alba Iulia. 1577-1702*, Sibiu, Edit. Imago, 1998;
- 25) MEYENDORFF, Paul, „The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look”, în *St Vladimir’s Theological Quarterly*, 29(2)/1985, pp. 101-114;
- 26) MEYENDORFF, Paul, *Taina Sfântului Maslu*, trad. Cezar Login, Cluj-Napoca, Edit. Renașterea, 2011;
- 27) MEYENDORFF, Paul, *Rusia, Ritual și Reformă. Reforma liturgic a Patriarhului Nikon în secolul al XVII-lea*, trad. Pupeza Cristina, Sibiu, Edit. Astra Museum/Edit. Ecclesiast, 2015;
- 28) МИНАИЛ, Paul, „Molitfelnicul mitropolitului Dosoftei – Iași 1681”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, 4-6/1981, pp. 315-333;
- 29) MILOȘEVICI, Nenad S., *Dumnezeiasca Liturghie – centrul cultului în Ortodoxie. Legătura indisolubilă a Sfintelor Taine cu Dumnezeiasca Euharistie*, trad. Ioan Ică, Sibiu, Edit. Deisis, 2012;
- 30) МОШИН, Владимир Алексеевич, „К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки”, în *Труды Отдела древнерусской литературы Института Русской литературы*, 15/1958, pp. 409-417;
- 31) НИКОЛЬСКИЙ, Константин Тимофеевич, *О службах Русской Церкви, бывших в прежних печатных богослужебных книгах*, Санкт-Петербург, Тип. Т-ва «Обществ.

- польза», 1885;
- 32) ОДИНЦОВ, Никанор Фёдорович, *Порядок общественного и частного богослужения в древней России до XVI века*, Санкт-Петербург, Изд. книгопродавца И.Л. Тузова, 1881;
- 33) OLTEAN, Léonard Daniel, *Devenir moine à Byzance. Coutumes sociales, règles monastiques et rituels liturgiques*, Thèse doctorale, Paris, École des Hautes Études en Sciences Sociales/Thessalonique, Université Aristote, 2017;
- 34) OLTEAN, Léonard Daniel, „Un rite de passage conservé dans la pratique liturgique byzantine: la tonsure post-baptismale”, în André Lossky *et alii* (eds.), *Liturgie et Religiosité. 64e Semaine d'études liturgiques. Paris, Institut Saint-Serge, 26-29 juin 2017*, col. „Studia Oecumenica Friburgensia”, 86, Münster, Aschendorff Verlag, 2018, pp. 131-156;
- 35) PALMIERI, Andrea, „The second marriage service in the Orthodox Church”, în *Intamns review*, 14/2008, pp. 170-180;
- 36) PANAITESCU, Petre P., *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Edit. Academiei, 1965;
- 37) PANAITESCU, Petre P., *Introducere la istoria culturii românești*, București, Edit. Științifică, 1969;
- 38) PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia și DEMÉNY, Lidia, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (Secolele XVII-XIX)*, București, Edit. Eminescu, 1985;
- 39) PARENTI, Stefano, „Care and Anointing of the Sick in the East”, în Anscar J. CHUPUNGCO (ed.), *Sacraments and Sacramentals*, col. „Handbook for Liturgical Studies”, vol. IV, Collegeville Minnesota, The Liturgical Press, 1997, pp. 161-169;
- 40) PARENTI, Stefano, „The Christian Rite of Marriage in the East”, în Anscar J. CHUPUNGCO (ed.), *Sacraments and Sacramentals*, col. „Handbook for Liturgical Studies”, vol. IV, Collegeville Minnesota, The Liturgical Press, 1997, pp. 255-274;
- 41) PARENTI, Stefano, VELKOVSKA, Elena, „A Thirteenth Century Manuscript of the Constantinopolitan Euchology. Grottaferrata Γ.β. I, alias of Cardinal Bessarion”, în *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata*, 4/2007, pp. 175-196;
- 42) PARENTI, Stefano, „Towards a regional history of the Byzantine Euchology of the Sacraments”, în *Ecclesia Orans*, 27/2010, pp. 109-121;

- 43) PASSARELLI, Giraudo, „La cerimonia dello Stefanoma (incoronazione) nei riti matrimoniali bizantine secondo il Codice Cryptense Г.β. VII (X Sec.)”, *Ephemerides liturgicae*, 93/1979, pp. 381-391;
- 44) PASCU, G., *Istoria literaturii române, secolul al XVII-lea*, Iași, Institutul de Arte Grafice «Viața Românească», 1922;
- 45) PAVEL, Eugen, „Considerații asupra tipăriturilor bălgrădene de la sfârșitul secolului al XVII-lea”, în *Cercetări de lingvistică*, 24(2)/1981, pp. 187-197;
- 46) PAVEL, Eugen, *Carte și tipar la Bălgrad (1567 – 1702)*, Cluj-Napoca, Edit. Clusium, 2001;
- 47) PAVEL, Eugen, *Arheologia textului*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2012;
- 48) PENTKOVSKY, Alexis, „Le Cérémonial du Mariage dans L’Euchologe Byzantin du XIe-XIIe Siècle” în A. M. TRIACCA, A. PISTOLA, *Le Mariage. Conférences Sait-Serge LXe Semaine d’Études Liturgiques. Paris, 29 Juin -2 Juillet 1993*, Roma, C.L.V. – Edizioni Liturgiche, 1994, pp. 259-288;
- 49) PIOVANELLI, Pierluigi, „The story of Melchizedek with the Melchizedek Legend from the Chronicon Paschale: A New Translation and Introduction”, în Richard Bauckham *et alii* (eds.), *Old Testament Pseudepigrapha. More Noncanonical Scriptures*, vol. I, Michigan/Cambridge, Grand Rapids, 2013, pp. 64-84;
- 50) POPELYASTYY, Basil. M., „Liturgical Penitential Rites in the Stryatyn Trebnyk of 1606”, în *Науковий щорічник “Історія релігій в Україні”*, 30/2020, pp. 88-104;
- 51) ПОПЕЛЯСТИЙ, Василь, „Таїнство Покаяння в традиції південно-слов’янських друкованих требників XVI століття”, în *Наукові записки УКУ: Богослов’я*, 7/2020, pp. 107-134;
- 52) POPESCU, Nicolae M., *Diortosind Molitfelnicul*, București, Edit. seminarului de istoria Bisericii Ortodoxe Române, de la Facultatea de Teologie din București, 1938;
- 53) POTT, Thomas, *Reforma liturgică bizantină. Studiul fenomenului evoluției intenționate a liturghiei bizantine*, trad. Cezar Login, Cluj-Napoca, Edit. Renașterea, 2020;
- 54) PREDĂ, Nicolae, „La preghiera del «κοινοῦ ποτηρίου» del rito del Matrimonio bizantino (Breve approccio storico-liturgico)”, în *Misiune, Spiritualitate, Cultură. Simpozion Internațional: Teologie și persoană. Abordare teologică, pedagogică și bioetică. 13-14 noiembrie 2014*, Târgoviște, Valahia University Press, 2015, pp. 237-255;
- 55) PREDĂ, Nicolae, „Rugăciunea «Dumnezeul duhurilor...» (scurtă analiză textuală)”, în

- Orthodoxia*, 1/2019, pp. 48-65;
- 56) PRUTEANU, Petru, „Slujba Sfântului Maslu: Istorie și actualitate”, în *Altarul Reîntregirii*, 2/2010, pp. 223-242;
- 57) PRUTEANU, Petru, *Sfântul Maslu și alte slujbe de vindecare. Istorie și actualitate*, București, Edit. Sophia, 2016;
- 58) PUȘCHILĂ, D., „Molitfelnicul lui Dosoftei. Studiu asupra limbii”, în *Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii literare*, s. II, 36/1913-1914, pp. 1-14;
- 59) QARAMAH, Mihail K., „Unitate și «reformă liturgică» în Biserica Ortodoxă Română”, în *Studia Theologica Orthodoxa Doctoralia Napocensia*”, 2/2019, pp. 228-245;
- 60) QARAMAH, Mihail K., „Contribuții la înțelegerea liturghiei românilor din veacul al XVII-lea – Ms. BAR rom. 707”, în *Altarul Reîntregirii*, 3/2019;
- 61) QARAMAH, Mihail K., „Rânduiala Mărturisirii păcatelor și alte rugăciuni de iertare în Molitfelnicele slavone din spațiul românesc (sec. XVI-XVII)”, în *Mitropolia Olteniei*, 1-4/2020, pp. 218-237;
- 62) QARAMAH, Mihail K., „Reforma liturgică în Biserica Ortodoxă Română, între dorință și împlinire”, în Mihai HIMCINSCHI, Răzvan BRUDIU, *Biserica Ortodoxă și provocările viitorului*, Alba Iulia/Cluj-Napoca, Edit. Reîntregirea/Aeternitas/Presa Universitară Clujeană, 2020, pp. 419-446;
- 63) QARAMAH, Mihail K., „The Rites of Betrothal, Coronation and Digamia, according to the Slavo-Romanian Euchologia (16th-17th century)”, în *International Journal of Orthodox Theology*, 11(3)/2020, pp. 135-172;
- 64) QARAMAH, Mihail K., „Considerații pe marginea unei tipărituri liturgice românești mai puțin cercetate – *Mystirio sau Sacrament (Târgoviște, 1651)*”, în *Revista Transilvania*, 5/2021, pp. 85-96;
- 65) RADLE, Gabriel, „Undercovering the Alexandrian Greek Rite of Marriage: The Liturgical Evidence of Sinai NF/MG 67 (9th/10th C.)”, în *Ecclesia orans*, 28/2011, pp. 49-73;
- 66) RADLE, Gabriel, „The Byzantine Marriage Tradition in Calabria: Vatican Reginensis Gr. 75 (a. 982/3)”, în *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata*, 9/2012, pp. 221-245;
- 67) RADLE, Gabriel, „The Development of Byzantine Marriage Rites as Evidenced by Sinai Gr. 957”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 78/2012, pp. 133-148;
- 68) RADLE, Gabriel, „The Nuptial Rites in Two Rediscovered First-Millennium Sinai

- Euchologies”, în Bert GROEN *et alii* (eds.), *Rites and Rituals of the Christian East: Proceedings of the Fourth Congress of the Society of Oriental Liturgy, Lebanon, July 10-15, 2012*, col. *Eastern Christian Studies*, 22, Leuven – Paris – Walpole, MA, Peeters, 2014, pp. 303-316;
- 69) RADLE, Gabriel, „The Rite of Marriage in the Archimedes Euchology & Sinai gr. 973 (a. 1152/1153)”, în *Scripta & e-Scripta*, 12/2013, pp. 187-199;
- 70) RADLE, Gabriel, „Bishops Blessing the bridal bedchamber in the early middle ages: reconsidering the western evidences”, în *Medium Aevum*, vol. LXXXVII, 2/2018, pp. 219-238;
- 71) RADLE, Gabriel, „The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions”, în Bert GROEN *et alii* (eds.), *Studies in Oriental Liturgy. Proceedings of the Fifth International Congress of the Society of Oriental Liturgy, New York, 10-15 June 2014*, Leuven – Paris – Bristol, Peeters, 2019, pp. 277-293;
- 72) RADLE, Gabriel, „The Veiling of Women in Byzantium: Liturgy, Hair, and Identity in a Medieval Rite of Passage”, în *Speculum. A Journal of Medieval Studies*, 94, 4/2019, pp. 1070-1115;
- 73) RAES, Alphonse, „Le Rituel Ruthène depuis l’Union de Brest”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 1/1935, pp. 361-392;
- 74) RAPP, Claudia, *Brother-making in Late Antiquity and Byzantium. Monks, Laymen, and Christian Ritual*, New York, Oxford University Press, 2016;
- 75) RAPP, Claudia *et alii*, „Byzantine Prayer Books as Sources for Social History and Daily Life”, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 67/2017, pp. 173-211;
- 76) РЕМОРОВ, Иоанн, „Употребление освященного еля в древней Церкви”, referat susținut în cadrul simpozionului internațional *Православное учение о церковных Таинствах. Москва, 13-16 ноября 2007 г.*, disponibil la https://azbyka.ru/otechnik/bogoslovie/pravoslavnoe-uchenie-o-tserkovnyh-tainstvah-tom-1/4_5 (accesat în 13.06.2020);
- 77) РЕМОРОВ, Иоанн, „Чинопоследование таинства Елеосвящения в византийской традиции”, în *Православное учение о церковных Таинствах. Москва, 13-16 ноября 2007 г.*, Том III, Москва, Синодальная библейско-богословская комиссия, 2009, pp.

- 306-314;
- 78) RITZER, Korbinian, *Le Mariage dans les Églises chrétiennes du Ier au XIe siècle*, Paris, Éditions du Cerf, 1970;
- 79) SIMONESCU, Dan și BOGDAN, Damian P., „Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab”, în *Biserica Ortodoxă Română*, 56/1938, pp. 866-880;
- 80) ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Τρ. Ε., „Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία (1536-1799)”, în *Θησαυρίσματα*, 14/1977, pp. 127-156.
- 81) STREZA, Ciprian, „Cult și Reformă liturgică în Biserica Ortodoxă a Transilvaniei, în secolul al XVII-lea”, în *Revista Teologică*, 98(4)/2016, pp. 73-97;
- 82) STREZA, Ciprian, „Manuscrisul 19 miscelaneu al Bibliotecii Facultății de Teologie din Sibiu și reforma liturgică în Biserica Ortodoxă a Transilvaniei în secolul al 17-lea”, în *Transilvania*, 9/2018, pp. 75-88;
- 83) STREZA, Laurențiu, „Rânduiala Tainei Sfântului Maslu, după manuscrise liturgice din Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului”, în *Orthodoxia*, 4/2012, pp. 13-27;
- 84) STREZA, Liviu, „Trei manuscrise liturgice românești din sec. XVII-XVIII”, în *Studii Teologice*, s. II, an XXXVIII, 1/1986, pp. 119-122;
- 85) ȘTREMPEL, Gabriel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, Edit. Academiei Republicii Populare Române, 1959;
- 86) ȘTREMPEL, Gabriel (ed.), *Antim Ivireanul. Opere*, București, Edit. Minerva, 1972;
- 87) ȘTREMPEL, Gabriel, *Antim Ivireanul*, București, Edit. Academiei Române, 1997;
- 88) TAFT, Robert F., „Translating Liturgically”, în *Logos*, 39/1998, pp. 155-190;
- 89) TAFT, Robert F., „Christian Liturgical Psalmody: Origins, Development, Decomposition, Collapse”, în Harold W. Attridge și Margot E. Fassler, *Psalms in Community. Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Traditions*, Leiden/Boston, Brill, 2004, pp. 7-32;
- 90) TEODORESCU, Barbu, „Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii literare române”, în *Mitropolia Olteniei*, 9-12/1960, pp. 627-645;
- 91) THOMSON, F. T., „Peter Mogila’s Ecclesiastical Reforms and the Ukrainian Contribution to Russian Culture. A critique of Georges Florovsky’s Theory of *The Pseudomorphosis of Orthodoxy*”, în *Slavica Gandensia*, 20/1993, pp. 67-119;
- 92) ΤΖΕΡΠΙΟΣ, Δημήτριος, *Ἡ ἀκολουθία τοῦ νεκρωσίμου Εὐχελαίου κατὰ τὰ χειρόγραφα*

- εὐχολόγια τοῦ ιδ' - ιστ' αἰ. Συμβολή στήν ἱστορία καί τή θεολογία τῆς χριστιανικῆς λατρείας*,
 Αθήνα, Ἴδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Λειτουργιολογήματα 1, 2000;
- 93) ΤΖΕΡΠΟΣ, Δημήτριος, „Ευχή εις γυναίκα σταν ἀποβάληται. Λειτουργική θεώρηση”, ἰν *Ὁ ἁγιασμός της ζωῆς τῶν πιστῶν. Μελέτες ἐπί τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν του Μικροῦ Ευχολογίου*,
 Αθήνα, Εκδ. Τηνος, 2006, pp. 12-45;
- 94) URSU, Alexandru Neculai, „Un cărturar puțin cunoscut, de la mijlocul secolului al XVIII-
 lea: Daniil Andrean Panoneanul”, ἰν *Cronica*, 43/1981, pp. 5-8;
- 95) URSU, Neculai A., DASCĂLU, Nicolae, *Mărturii privitoare la viața și activitatea
 Mitropolitului Dosoftei*, Iași, Edit. Trinitas, 2003;
- 96) VANCA, Dumitru A., „Sfințirea cea mică a apei» ἰν secolul XVII ἰν Transilvania.
 Considerații pe marginea Molitfelnicului de la Bălgrad 1689”, ἰν *Annales Universitatis
 Apulensis. Series theologica*, 2/2002, pp. 97-122;
- 97) VANCA, Dumitru A., „Rânduiala tainei «Sfântului Maslu» ἰn secolul XVII ἰn Transilvania.
 Considerații pe marginea Molitfelnicului de la Bălgrad 1689” ἰn *Annales Universitatis
 Apulensis. Series theologica*, 4/ 2004, pp. 82-124;
- 98) VANCA, Dumitru A., „O practică liturgică evitată și uitată: Rânduiala la ieșirea cu greu a
 sufletului. Considerații pe marginea unui text din sec. XVII – Molitfelnicul de la Bălgrad
 1689”, ἰn ****Sensul vieții, al suferinței și al morții. Simpozion Internațional. Alba Iulia, 29
 februarie-2 martie 2008*, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2008, pp. 546-566;
- 99) VANCA, Dumitru A., „Cultul Bisericii Ortodoxe din Transilvania la sfârșitul sec. XVII,
 reflectat ἰn Molitfelnicul de la Bălgrad, 1689”, ἰn *Altarul Reîntregirii*, 3/2009, pp. 129-156;
- 100) VANCA, Dumitru A., „Rânduiala Cununiei ἰn Molitfelnicele românești din secolul
 XVII”, ἰn *Altarul Reîntregirii*, 3/2010, pp. 36-84;
- 101) VANCA, Dumitru A., „The Order of Funeral Services in the Romanian Orthodox
 Church at the End of the 17th and Beginning of the 18th Century, Reflected into the first
 Romanian Printed Books”, ἰn M. ROTAR și A. TEODORESCU (eds.) *Dying and Death in
 18th-21st Century Europe*, Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2011, pp. 57-68;
- 102) VANCA, Dumitru A., „Tainele de restaurare ἰn Biserica Ortodoxă după Molitfelnicul
 lui Ioan Zoba din Vinț (1689)”, ἰn I. TULCAN *et alii* (eds.), *Taina Sfântului Maslu. Implicații
 eclesial-liturgice și terapeutic-pastorale. Simpozion Național de Teologie Liturgică, Arad,
 27-28 martie*, Arad, Edit. Universității Aurel Vlaicu, 2012, pp. 155-177;

- 103) VANCA, Dumitru A., „Spovedania: marile etape istorice”, în Viorel SAVA și Lucian PETROAIA (coord.), *Vocație, slujire, jertfelnicie: cinstire și recunoștință părintelui prof. Nicolae D. Necula la împlinirea vârstei de 70 de ani*, București, Basilica, 2014, pp. 699-720;
- 104) VANCA, Dumitru A., *Paradigme liturgice în sec. 17. Ioan Zoba din Vinț și evoluția liturghiei românești*, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea, 2016;
- 105) VANCA, Dumitru A., „Antecedentele unității românilor. Aportul edițiilor liturgice ardelene în formarea normelor limbii literare: *Molitfelnicul* lui Ioan Zoba ca sursă a *Molitfelnicului* lui Antim Ivireanul”, în Alin ALBU et alii (eds.), *Centenarul Unirii românilor și Europa de azi. Religie și Geopolitică. Referatele Simpozionului Internațional de Știință, Teologie și Artă (ISSTA), Facultatea de Teologie Ortodoxă, Alba Iulia, 14-15 mai 2018 – ediția a XVII-a*, vol. I, Alba Iulia, Edit. Reîntregirea/Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2018, pp. 353-369;
- 106) VELKOVSKA, Elena, „Funeral Rites According to the Byzantine Liturgical Sources”, în *Dumbarton Oaks Papers*, 55/2001, pp. 21-51;
- 107) VÎLCIU, Marian, „Cartea *Molitfelnicului* și funcția harismatică a cultului divin public ortodox”, în ****Molitfelnicul lui Dimitrie Liubavici – operă misionară, spirituală și culturală definitorie a Ortodoxiei din sec. al XVI-lea*, Târgoviște, Edit. Arhiepiscopiei Târgoviște, 2015, pp. 93-108;
- 108) WAWRYK, M., „De S. Hieromartyre Josaphat, Promotore formulae indicative absolutionis in Ecclesia Ruthena-Ucraina”, în *Orientalia Christiana Periodica*, 33(2)/1967, pp. 583-603;